

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2021.3.10>
УДК 811.161.2'

Юлія Вознюк

Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-9684-3840>
julivoznuk@gmail.com

СЕМАНТИЗУВАННЯ СЛОВА В ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКАХ

Проблему виявлення змісту мовної одиниці розглядають передусім у контексті дослідження питань лексичної семантики слова, теоретичних і прикладних аспектів лексикографії та методики викладання мови. Предметом нашого дослідження є прийоми розкриття значення лексеми в тлумачному словнику за допомогою включення в структуру словникової статті таких компонентів, як дефініція, ілюстрації, відомості про наголос та вимову, граматичні параметри, різні типи інформації про слововживання, походження та ін. Метою дослідження є з'ясування параметрів семантизації слова. Джерелами аналізу стали тлумачні словники: «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка, «Словник української мови: в 11 томах» та «Словник української мови» за редакцією В. Жайворонка. Аналіз прийомів семантизування в заявлених лексикографічних працях здійснений на прикладі обрядової лексики, а саме популярних лексем новорічно-різдвяного циклу «засівальник», «Коляда» (і «коляда»), «кутя», «Святвечір». Методологію статті формують описовий метод, реалізований у прийомах інвентаризації, членування, метод лексикографічного аналізу, зокрема аналізу мікроструктури словника, порівняльний метод. У результаті дослідження виявлено, що семантизація слова в кожному з аналізованих словників здійснена за різноплановими параметрами змістової, формальної та функційної характеристик слова. Деякі з них — спільні для трьох словників, інші — відмінні. Мікроструктура кожного зі словників демонструє широкий арсенал прийомів семантизування, основними серед яких є ілюстрації, контекст, тлумачення, відомості про слововживання. Помітна тенденція продовження лексикографічної традиції від словника Б. Грінченка до нових тлумачних словників, які спираються на напрацювання попередників. Найширший асортимент прийомів семантизування демонструє СУМ за ред. В. Жайворонка — найновіший із досліджуваних видань, і це закономірно, адже лексичний склад мови — динамічна система, яка постійно оновлюється, а тому вдосконалюються засоби та способи його опису.

Ключові слова: тлумачний словник; семантизування; мікроструктура словника; словникова стаття; прийоми семантизування.

Серед розмаїття лексикографічних праць особливим авторитетом вирізняється тлумачний словник, який найповніше відображає семантичну структуру слова, його парадигматичні та синтагматичні зв'язки, словотвірні можливості, специфіку слововживання тощо, тобто відтворює модель мовної системи загалом.

Саме мікроструктура тлумачного словника, що виявляється в побудові дефініцій, доборі та способі репрезентації параметрів опису слова, відображенні його семантичної структури, граматичних особливостей, фонетичних та інших рис, відбиває складність і різноманітність мовної системи. У зв'язку із цим укладачі тлумачних словників велику увагу приділяють формуванню словникової статті, яка б чітко, стисло та максимально інформативно репрезентувала конкретний фрагмент позамовної дійсності, втілений у мові та зареєстрований у словнику.

«Виявлення змісту, значення мовної одиниці» науковці називають семантизацією (Ганич, 1985, с. 246). Проблему семантизації розглядають передусім у контексті дослідження питань лексичної семантики слова (Звегинцев, 1957; Лисиченко,

1976; Русанівський, 1988; Соколовская, 1990), теоретичних і прикладних аспектів лексикографії (Лендау, 2012; Пещак, Клименко, Карпиловская, 1990; Сніжко, 2012; Тараненко, 1996) та методики викладання мови (Процик, Бурковська, 2013).

Наприклад, Л. Лисиченко в семантичній структурі слова визначала не лише предметно-поняттєву віднесеність звукового комплексу, а й експресивний компонент, стилістичну характеристику, сполучувальний потенціал, словотворчі зв'язки (1976, с. 13–17).

Ж. Соколовська розглядала слово з метою виокремлення в мовній структурі рівнів системи — норми — індивідуального мовлення, що дало їй можливість відтінки значень, асоціативні лексичні об'єднання, різні конотації та позамовні аспекти трактувати як взаємопов'язані компоненти загальної системи семантичних відношень у лексиці (Соколовская, 1990), відображення яких необхідне в тлумачному словнику.

Отже, говорячи про семантизацію слова в словнику, маємо на увазі розкриття значення лексеми за допомогою включення в структуру словникової статті таких компонентів, як дефініція,

ілюстрації, відомості про наголос і вимову слова, граматичні параметри, різні типи інформації про слововживання, походження та ін.

Джерелами нашого аналізу є тлумачні словники: «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (далі — СГр), «Словник української мови» в 11-ти томах (далі — СУМ-11) та однотомний «Словник української мови» за ред. В. Жайворонка (далі — СУМ).

Б. Грінченко, укладаючи і редагуючи перший український тлумачний словник, зважав на компоненти структури словникової статті, які би сприяли повнішій характеристиці слова. У передмові до видання він зазначав, що під час опрацювання лексеми насамперед визначав наголос, потім — граматичні характеристики (частини мовну належність, рід, особу (для дієслів), число та ін.). Для полегшення розуміння значення слова лексикограф намагався подати в словниковій статті найближчі синоніми або (якщо таких не було) опис лексеми, що передбачав усі відомі значення, підтверджені прикладами, фразеологізми з пояснювальним словом тощо. Сумнівні, на думку Б. Грінченка, переклади він реєстрував зі знаком питання, а для невідомих лексем подавав лише ілюстрацію чи посилання на джерело. Подекуди уміщував ремарки, що відображали стилістичну чи тематичну диференціацію лексики, напр. *ласк.* (выражение ласкательное), *зоол.* (название зоологическое), *ув.* (имя увеличительное), *ум.* (имя уменьшительное) тощо.

Сучасні лексикографи розширили асортимент компонентів семантизації. Н. Сніжко зауважує, що «згідно з теорією системного упорядкування лексики на основі спільності семантичних, граматичних чи функціональних ознак укладачі 11-томного СУМа використали комплекс родових і видових словникових ідентифікаторів, маркери частиномовних та стилістичних особливостей тощо» (2012, с. 285). Такий підхід дав можливість відобразити лексичний склад мови в різних типах співвідношень і протиставлень. На підтвердження цього підходу В. Жайворонка у передмові до «Словника української мови» писав, що «основне завдання Словника — подати повну й різноаспектну характеристику живого слова (написання, вимову, походження — щодо запозиченої лексики, словозміну, словотворення, сферу функціонування, динаміку значення, сполучуваність)» (СУМ, 2016).

Виходячи з цього, словникова стаття містить заголовне слово, дефініцію (визначення, тлумачення), приклади вживання (екземпліфікації) слова, посилання на джерела, орфоепічну (особливості вимови, наголос) та граматичну (частина мови, рід, число, специфіка відмінювання, вид, особа) інформацію, стилістичні відомості, приклади сталих сполук; рідше — відомості про тип значень (пряме, переносне, образне), етимологічну довідку (зазвичай для запозичень), культурологічну інформацію, словотвірне гніздо тощо.

Важливим у контексті лексикографічної роботи є розгляд прийомів розкриття значення слова. Для аналізу семантизування слова в заявлених словниках ми обрали обрядову лексику. Найпопулярнішими обрядами календарного циклу українців є новорічно-різдвяні (колядування, щедрування, засівання), тому для дослідження вибрали іменники *засівальник*, *Коляда* (і *коляда*), *кутя*, *Святвечір*, які представлені в аналізованих словниках.

Усі обрані словники виокремлюють заголовне слово напівжирним шрифтом, комою, а СУМ-11 та СУМ — ще й великими літерами. Усі аналізовані лексеми, окрім *свят-вечір* у СГр, подані з наголосом у кожному зі словників, наголошені також відмінкові закінчення в граматичній зоні словникової статті. Інших орфоепічних особливостей не виявлено.

Граматична інформація представлена однаково в розглядуваних словниках щодо лексем *засівальник* та *Коляда*. Укладачі подають закінчення родового відмінка однини та визначають рід іменника: **Засівальник, -ка**, м. (СГр, с. 849); **ЗАСІВАЛЬНИК**, а, *чол.* (СУМ-11, III: 308); **ЗАСІВАЛЬНИК**, а, *ч.* (СУМ, с. 334); **Коляда, -дів**, ж. (СГр, с. 1101); **КОЛЯДА**, *ів*, *жін.* (СУМ-11, IV: 237); **КОЛЯДА**, *ів*, *жс.* (СУМ, с. 448). У випадку з іменником *Святвечір* Б. Грінченко не подає граматичних відомостей (лише до прикметника *святий*). СУМ-11 реєструє закінчення родового відмінка однини та рід лексеми: *чора, чол.* (СУМ-11, IX: 101). СУМ подає закінчення родового відмінка однини, рід і форму множини, а також родового відмінка множини у сполучуваності із числівниками: *чора (мн. святвечори, ів, але: два, три, чотири святвечори), ч.* (СУМ, с. 1032). До іменника *кутя* укладачі СГр та СУМ-11 подають закінчення родового відмінка однини та рід лексеми, а в СУМ подано ще й закінчення орудного відмінка однини.

Наступним компонентом словникової статті є стилістична інформація, яка виявляється в різноаспектних ремарках. Американський словникар С. Лендау виокремлює їх за такими параметрами:

1. Вживаність чи тимчасовість: *старомодне, застаріле, архаїчне, вийшло з ужитку, колишне.*

2. Регіональні чи географічні варіанти: *регіональне, діалектне.*

3. Технічна чи спеціалізована термінологія: *астрономія, хімія, фізика, спорт* тощо. Такі позначки називають *галузевими ремарками*. До них долучають *фахове* та *спеціальне*.

4. Обмежений чи затабуваний ужиток: *образливе, затабуване, вульгарне, непристойне, грубе.*

5. Образи: *кривдне, образливе, зневажливе* та ін.

6. Сленг: *сленг.*

7. Стиль, функційний варіант чи стилістичний рівень: *офіційне, письмове, неофіційне, розмовне, нелітературне, історичне, поетичне, гумористичне, жартівливе, евфемістичне, дитяче* та ін.

8. Статус чи культурний рівень: *ненормативне*. (2012, с. 217–218)

До аналізованих обрядових лексем СГр не подає ремарок, крім скорочення *Прилуц. у.* (Прилуцький уїздъ), що вказує на регіон фіксування іменника *засівальник*. СУМ-11 та СУМ засвідчують такі ремарки: для *засівальник* — *етн., заст.* (СУМ-11, III: 308); *етн.* (СУМ, с. 334); для *Святвечір* — *церк.* (СУМ-11, IX: 101), *церк.* (СУМ, с. 1032); для *кутя* — *етн.* (СУМ-11, IV: 419), *етн., церк.* (СУМ, с. 484); для *коляда* — *трад.-нар.* (СУМ, с. 448).

Отже, в аналізованих тлумачних словниках української мови характеристика належності слова до обрядової лексики здійснюється через текст тлумачення («Старовинний обряд славлення різдвяних свят піснями (колядками)» (СУМ-11, IV: 237) або за допомогою ремарок *трад.-нар., церк., етн.* Місце слова в мовній свідомості сучасних українців відображає ремарка *заст.*, на основі якої лексеми паспортизують із погляду активності вживання. Часто ремарку *заст.* та ремарки *церк., етн.* використовують в одній словниковій статті, окреслюючи сферу функціонування слова. Зазвичай така практика характерна для СУМ-11, де автори всіляко «маскували» одиниці, які належали до релігійної лексики, називаючи їх архаїчними.

Тлумачення мають усі аналізовані словникові статті. Причому пізніші словники часто спираються на вже зафіксоване значення у СГр, за потреби розширюючи та конкретизуючи дефініцію, пор.: **Коляда́, -ді́**, ж. 1) Рождественській праздникъ, когда поють колядки. 2) Песни въ вечеръ 25 декабря. 3) Вознаграждение колядникамъ за песни (СГр, с. 1101); **КОЛЯДА́, і́**, жін. Старовинний обряд славлення різдвяних свят піснями (колядками); // Те саме, що **колядка**; // Винагорода за колядування (СУМ-11 IV: 237); **КОЛЯДА́, і́**, ж., *трад.-нар.* 1. (з великої літери). У слов'янській міфології — персонаж, що уособлює настання нового хліборобського року, майбутньої весняної родючості та осіннього достатку. 2. (з великої літери). Різдвяне свято, коли співають колядки. 3. Пісня, яку співають у це свято. 4. Винагорода колядникам за пісні (СУМ, с. 448). СГр подає ілюстративний матеріал спорадично. Із аналізованих іменників він ілюструє реченнями з творів Чубинського й Номиса іменник *кутя*, з народних пісень — лексему *коляда*. СУМ-11, за винятком словникової статті до *засівальник*, фіксує широкі контексти на різні типи значень. СУМ подає приклади вживання лексем у коротких реченнях чи словосполученнях (екземпліфікаціях).

Усі проаналізовані словники мають так звану «ромбову» зону. Наприклад, з іменником *кутя* Б. Грінченко реєструє сполуки **кутя багата** (Канунъ Рождества, сочельникъ), **кутя голодна** (Канунъ Крещенія), **передати куті меду** (Пересолить (иносказ.)) (СГр, с. 1183). Аналогічні стали

вирази подають СУМ-11: **Багата кутя** — переддень різдва; святий вечір; **Голодна кутя** — переддень водохреща. ♦ **Передавати (передати) куті меду** — переборщити (СУМ-11, IV: 419); *Багата к.*; *Голодна к.* ♦ **Передати куті меду** — переборщити (СУМ, с. 484).

СУМ подає й інші елементи семантизування — орфографічні відомості стосовно іменника *Коляда*, який у двох із чотирьох значень вживається з великої літери (СУМ, с. 448). Тип перенесення значення (*иносказання*) фіксує СГр щодо фразеологізму *передати куті меду* (СГр, с. 1183). Укладачі СУМ-11 активно використовують зону відсилання за допомогою мовної формули *те саме, що*, наприклад: Те саме, що **коливо** (СУМ-11, IV: 419); Те саме, що **колядка** (СУМ-11, IV: 237).

При паспортизації цитованого матеріалу Б. Грінченко частково робить посилання на джерела, укладачі СУМ-11 повністю паспортизують ілюстрації, а СУМ зовсім не подає посилань на джерела.

Отже, аналіз описів обрядових лексем у трьох тлумачних словниках показав, що семантизація слова в кожному з них відбувається за різноплановими параметрами, які стосуються його змістової, формальної та функційної характеристик. Деякі з них — спільні для трьох словників, інші — відмінні й властиві лише окремим словникам. Помітна тенденція продовження лексикографічної традиції від словника Б. Грінченка до нових тлумачних словників, які спираються на його напрацювання. Основними прийомами семантизації, завдяки яким мовець має змогу зрозуміти значущість та усвідомити цінність лексеми, у розглянутих словниках є ілюстрації, контекст, тлумачення, відомості про слововживання. Найширший асортимент прийомів семантизування демонструє СУМ за ред. В. Жайворонка — найновіший із досліджуваних словників. Це видається цілком закономірним, адже лексичний склад мови — динамічна система, яка постійно оновлюється, а тому вдосконалюються й засоби та способи її опису.

Покликання

- Білодід, І. (ред.) (1970–1980). *Словник української мови: в 11-ти т.* Наукова думка. (СУМ-11)
- Ганич, Д., Олійник, І. (1985). *Словник лінгвістичних термінів.* Вища школа.
- Грінченко, Б. (ред.) (1907–1909). *Словарь української мови: в 4-х т.* (СГр)
- Жайворонко, В. (ред.) (2016). *Словник української мови.* ВЦ «Просвіта». (СУМ)
- Звегинцев, В. (1957). *Семасиология.* Изд-во Московского ун-та.
- Лендау, С. (2012). *Словники: мистецтво і ремесло лексикографії.* К.І.С.
- Лисиченко, Л. (1976). *Лексикологія сучасної української літературної мови (Семантична структура слова).* Вища школа.
- Пешак, М., Клименко, Н., Карпиловская, Е. (1990). *Украинский семантический словарь.* Проспект. Наукова думка.
- Процик, І., Бурковська, О. (2013). Прийоми семантизації нової лексики в курсі української мови як іноземної (на матеріалі

- назв кольорів). *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*, 8, 98–104.
- Русанівський, В. (1988). *Структура лексичної і граматичної семантики*. Наукова думка.
- Сніжко, Н. (2012). Тлумачний словник як скарбниця знань про мову, світ та духовність у площині інтегрального моделювання. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*, 284–292.
- Соколовская, Ж. (1990). *Проблемы системного описания лексической семантики*. Наукова думка.
- Тараненко, О. (1996). *Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника)*.

References (translated and transliterated)

- Bilodid I. (Ed.). (1970–1980). *Slovník ukraínskoi movy: v 11 t.* [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]. Naukova dumka.
- Hanych, D., & Oliinyk, I. (1985). *Slovník linhvistychnykh terminiv* [Dictionary of linguistic terms]. Vyshcha shkola.
- Hrinchenko B. (Ed.). (1907–1909). *Slovar ukraínskoi movy: v 4 t.* [Dictionary of the Ukrainian language: in 4 volumes].
- Lendau, S. (2012). *Slovníky: mystetstvo i remeslo leksykohrafii* [Dictionaries: the Art and Craft of Lexicography]. K.I.S.
- Lysychenko, L. (1976). *Leksykolohiia suchasnoi ukraínskoi literaturnoi movy (Semantychna struktura slova)* [Lexicology of modern Ukrainian literary language (Semantic structure of the word)]. Vyshcha shkola.

- Peshchak, M., Klímenko, N., & Karpilovskaya, Ye. (1990). *Ukrain-skiy semanticheskiy slovar. Prospekt* [Ukrainian semantic dictionary. Prospectus]. Naukova dumka.
- Protsyk I., & Burkovska, O. (2013). *Pryiomy semantyzatsii novoi leksyky v kursy ukraínskoi movy yak inozemnoi (na materialy nazv koloriv)* [New vocabulary semantization methods in teaching Ukrainian as a foreign Language (on the basis of color terms)]. *Teoriia i praktyka vykladannia ukraínskoi movy yak inozemnoi*, 8, 98–104.
- Rusanivskyi, V. (1988). *Struktura leksychnoi i hramatychnoi semant-yky* [The structure of lexical and grammatical semantics]. Naukova dumka.
- Snizhko, N. (2012). *Tlumachnyi slovník yak skarbnitsia znan pro movu, svit ta dukhovnist u ploshchyni intehralnoho modelivannia* [Dictionary as a treasury of knowledge about language, world and spirituality in the field of integrated modeling]. *Ukrainska i slovianska tлумачна та перекладна лексикографія. Leonidovi Sydorovychu Palamarchukovi*, 284–292.
- Sokolovskaya, Zh. (1990). *Problemy sistemnogo opisaniya leksicheskoy semantiki* [Problems of system description of lexical semantics]. Naukova dumka.
- Taranenko, O. (1996). *Novyi slovník ukraínskoi movy (kontseptsii i pryntsyipy ukladannia slovníka)* [New dictionary of the Ukrainian language (concept and principles of compiling a dictionary)].
- Zhaivoronok V. (Ed.). (2016). *Slovník ukraínskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. VTs "Prosvita".
- Zvegintsev, V. (1957). *Semasiologiya* [Semasiology]. Izd-vo Moskovskogo un-ta.

Yuliia Vozniuk

Institute of Ukrainian Language of the NAS of Ukraine, Ukraine

WORD SEMANTIZATION IN EXPLANATORY DICTIONARIES

The problem of identifying the meaning of a language unit was considered primarily in the context of the study of lexical semantics of the word, theoretical and applied aspects of lexicography and methods of language teaching. Techniques for revealing the meaning of a token in an explanatory dictionary by including in the structure of the dictionary article such components as definition, illustrations, information about stress and pronunciation, grammatical parameters, different types of information about word usage, origin, etc. became the subject of our study. The purpose of the study is to determine the parameters of word semantization. The sources of analysis were "Dictionary of the Ukrainian language", ed. B. Hrinchenko, "Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes" and "Dictionary of the Ukrainian language", ed. V. Zhaivoronok. The analysis of semantization techniques in the declared lexicographical works was carried out on the example of ritual vocabulary, namely the popular tokens of the Christmas cycle "zasiválnik", "Koľada" ("koľada"), "kutia", "Sv'iatvечір". The main research methods were the descriptive method, implemented in the methods of inventory, division, interpretation, the method of lexicographic analysis, in particular the analysis of the microstructure of the dictionary, the comparative method. As a result of the research it was found that the semantization of the word in each of the analyzed dictionaries occurs according to various parameters related to the semantic, formal and functional characteristics of the word. Some of them were common to the three dictionaries, others were different. The microstructure of each of the dictionaries demonstrated a wide arsenal of semantization techniques, the main of which are illustrations, context, interpretation, information about word usage. There is a noticeable tendency to continue the lexicographic tradition from the dictionary of B. Hrinchenko to new explanatory dictionaries, which are based on the work of predecessors. The widest range of semantization techniques is illustrated by "Dictionary of the Ukrainian language", ed. V. Zhaivoronok is the newest of the studied editions, which is natural, because the lexical structure of the language is a dynamic system that is constantly updated, and therefore the means and methods of its description are improved.

Keywords: dictionary; semantization; microstructure of the dictionary; dictionary entry; semantization techniques.

Стаття надійшла до редколегії 29.01.2021